

ДЕ ПОЧИНАЮТЬСЯ ПРАВА ЛЮДИНИ: УРОКИ ІСТОРІЇ І СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Київ
2013

УДК 341.231.14:94
ББК 67.412.1+63.3
Д25

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (протокол № 2 від 15 листопада 2013 року засідання комісії з правознавства Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України, лист № 14.1/12-Г-648 від 26.11.2013).

Автор-упорядник: **Олександр Войтенко**

Автор історичних нарисів: *Михайло Тяглий*

Автор правознавчого огляду: *Сергій Буров*

Координаторка проекту: *Анна Ленчовська*

Рецензенти:

Анатолій Подольський,

директор Українського центру вивчення історії Голокосту,
старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук

Олександр Пилипенко,

директор Інституту психології та соціально-політичних наук
Київського міжнародного університету, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник, доцент

Олена Галєгова,

методистка вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Ольга Кучер,

вчителька вищої категорії, вчителька-методистка Севастопольської ЗОШ №22

Видання та освітня програма здійснені в рамках проекту за підтримки Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». The publication and educational program are supported by the Foundation "Remembrance, Responsibility and Future" (EVZ). Дана публікація не є висловленням думки Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Відповідальність за змістовне наповнення несуть автор або автори публікації.

Д25 Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи (Мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів) /
Авт.-упор. О. Войтенко. – К.: ТОВ «Майстер книг», 2013. – 304 с.

Читачеві пропонуються науково апробовані матеріали щодо певних історичних передумов та сучасного стану дотримання прав людини. Посібник складається з десяти навчальних модулів, доповнених історичними нарисами порушення прав людини у нацистській Німеччині та сталінському СРСР, а також правознавчим оглядом справ Європейського суду з прав людини. Важливими зі змістовних та дидактичних міркувань є короткі біографії свідків, які зазнали переслідувань тоталітарних режимів, словник ключових понять і термінів.

До мультимедійного комплексу входить DVD з унікальними відеосвідченнями очевидців з архівів Фонду Шоа Інституту візуальної історії та освіти Університету Південної Каліфорнії (США) та «Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина).

Пропоновані матеріали можуть бути основою для спецкурсів у системі підвищення кваліфікації вчителів історії, правознавства, суспільствознавства та семінарів для студентів гуманітарних і юридичних факультетів вищих навчальних закладів різних рівнів. Книжка орієнтована також на адміністраторів шкіл і позашкільних установ, представників неурядових організацій, батьків та інших зацікавлених читачів.

УДК 341.231.14:94
ББК 67.412.1+63.3

ЗМІСТ

Вітальне слово	4
Для чого і як працювати з посібником	5
Тема 1. Ідентичність і людська гідність	13
Тема 2. Право на життя	31
Тема 3. Заборона дискримінації	63
Тема 4. Право на справедливий суд	95
Тема 5. Заборона катувань і нелюдського ставлення	125
Тема 6. Праця, вільна від примусу	147
Тема 7. Право на вільне пересування	173
Тема 8. Приватність та її межі	205
Тема 9. Свобода думки, совісті та віросповідання	231
Тема 10. Права дитини	255
Біографії тих, чиї відеосвідчення були використані у посібнику	285

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

*Ланцюг кується з першої ланки.
Коли слово буде вперше піддано цензурі,
Коли перша думка буде заборонена,
вперше буде відмовлено у свободі, —
тоді ми всі станемо безповоротно закуті.*

Ерік Сатьє

Наскільки цінні права людини знають передовсім люди, котрі страждали від порушення своїх прав. Тому в пропонованій методичній розробці було надано слово людям, котрі пережили саме це. Вони були піддані насильству різними режимами, їх було переслідувано та дискриміновано через різні причини, вони втратили своїх близьких через несправедливість, яка була скоєна з боку держав. Такий досвід завжди дуже конкретний. Опис цього досвіду допоможе нам уявити, що означають порушення прав людини.

У цьому полягає особлива перевага цієї методичної розробки: вона дає слово людям, які пережили несправедливість та насилля. Ці конкретні досвіди вводяться в розмову у світлі документів з прав людини, через приклади, глосарії складних термінів, цитати, фото та коментовані тексти. Кожен, хто хоче займатись правами людини, знайде тут різні модулі, які добре розроблені методично. Можливо також сконцентруватися лише на вивченні одного конкретного права людини. Історичний досвід представляється в контексті правозахисних основ. Мета даної методичної розробки – це вийти за межі чистої подачі інформації та не залишити байдужим, мотивувати до захисту прав людини.

Коли ми слухаємо розповіді жертв, маємо не забувати, що порушення прав людини хтось коїть та дозволяє, що є ті, хто це робить, і ті, хто за цим спостерігає. Ми не просто перебуваємо на тому чи іншому боці, пристаємо на добру чи погану сторону. Ми також знаходимось в небезпечній ситуації, коли нам може стати байдуже до несправедливості, а також самі вчинити (або здійснити) несправедливість. Тому навчання правам людини є таким важливим – навчитись розуміти, що означає несправедливість, та навчитись її попереджувати й боротися проти неї. А також, щоб достатньо рано розпізнавати, які рішення призводять до порушення прав людини, або навіть готують такі порушення – для того, аби ми і тут змогли вчасно діяти, замість того, щоб байдуже дивитися в бік.

Високою метою є намагатись досягти того, щоб у майбутньому було все менше людей, які, оглядаючись на своє життя, свідчили б про дискримінацію або підневільну працю, тортури або свавілля, цензуру або перешкоджання їхній свободі пересування. І щоби було все більше людей, які б захищали права людини та могли розповісти своїм дітям, яких успіхів вони при цьому досягли. Дана методична розробка – це один з кроків до здійснення цього шляхетного бажання.

Др. Мартін Зальм

Голова правління Фонду

«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»,
Берлін, Німеччина

ДЛЯ ЧОГО І ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПОСІБНИКОМ

Права людини починаються з дуже невеликих місць, зовсім близько від дому. Ці місця такі маленькі, що їх не знайти на жодній мапі світу. Але ці місця — цілий світ для окремої людини: будинок, де вона живе, школа чи коледж, де навчається, завод, ферма або офіс, де працює... Це ті місця, де кожен чоловік, кожна жінка і кожна дитина домагаються рівного для всіх правосуддя, рівних можливостей, поваги та гідності без дискримінації. Якщо ці права не матимуть значення там, то вони навряд чи матимуть значення деінде. Якщо всі громадяни не діятимуть узгоджено, щоб домогтися дотримання прав людини поруч зі своїм будинком, чи у великому світі відбудуться зміни?»¹

Елеонора Рузвельт

Як зазначає голова Комісії ООН з прав людини Елеонора Рузвельт, права людини вплетені у тканину нашого буденного життя. Зараз вони сприймаються як даність, але їх визнання не завжди було таким очевидним. Хоча в історії вже існували спроби визначити та систематизувати права людини, їх міжнародна систематизація відбулася лише внаслідок осмислення Другої світової війни та Голокосту. Осмислюючи жахливі наслідки цих подій, новостворена Організація Об'єднаних Націй присвятила свою діяльність встановленню міжнародного миру та прийняла Загальну декларацію прав людини. Прийнята Асамблеєю ООН у 1948 році, декларація була побудована на основі «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру»².

Після знищення нацистами та їх союзниками мільйонів і мільйонів життів (зокрема, Голокост), міжнародна спільнота осмислила, «що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства»³, погодила та систематизувала у праві невід'ємну цінність кожного людського життя для того, щоб забезпечити «соціальний прогрес» і свободу для всіх. Ця невід'ємна цінність та гідність людської особи сформували культуру поваги та можливості реалізації людиною свого потенціалу. Загальна декларація прав людини розвинула культуру прав людини на національному та міжнародному рівнях. Саме тому зараз ми сприймаємо права людини як даність.

Однак, як застерігає Рузвельт у процитованих вище словах, без солідарності громадян у боротьбі за свої права там, де вони живуть, марно сподіватися на прогрес у великому світі. Освітяни несуть відповідальність за просвіту громадян і становлення культури прав людини, як визначено в Загальній декларації. Авжеж, освіта з прав людини складає частину самої Декларації (стаття 26): «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними

¹ Елеонора Рузвельт, американська громадська діячка, дружина президента США Франкліна Делано Рузвельта, яка очолювала підготовку Загальної декларації прав людини. Фрагмент промови Е. Рузвельт: «In your hands: A Guide for Community Action for the Tenth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights». Thursday, March 27, 1958. United Nations, New York.

² Преамбула до ЗДПЛ: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

³ Там само.

групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру». З метою сприяння «повному розвитку людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод», в освіті з прав людини важливо викладання змісту прав людини та спонукання учнів до їх прийняття на ціннісному рівні.

Серед ключових компетентностей, оволодіння якими має сприяти безперервному навчанню⁴, соціальна та громадянська займають важливе місце. Громадянська компетентність передбачає знання й розуміння понять демократії, справедливості, рівності, громадянства і громадянських прав, включаючи Загальну декларацію прав людини та інші засадничі міжнародні документи з цієї теми. Навчання у дусі поваги до прав людини та людської гідності є головним напрямком сучасної суспільствознавчої освіти в середніх навчальних закладах демократичних країн.

Особливості роботи з посібником

Головна мета пропонованого посібника:

- формувати розуміння основ прав людини;
- дослідити значення і цінність прав людини як в історичному контексті, так і в сучасному суспільстві через аналіз історичних і сучасних прикладів порушень прав людини;
- розвивати навички усвідомленого та коректного використання понять зі сфери прав людини;
- формувати розуміння сучасних механізмів захисту прав людини.

Особлива увага цього посібника спрямована на відповідальність дотримуватися стандартів прав людини – на рівні держави, місцевої громади/суспільства та на індивідуальному рівні.

На сьогодні у розпорядженні тих, хто планує навчати правам людини, є значна кількість посібників, у т. ч. мультимедійних, навчальних текстів, інтерактивних вправ і методик. Особливість даного методичного ресурсу полягає у тому, що його логіка побудована у векторі «Людина – Цінності – Права та свободи – Відповідальність держави». Спрямування цього вектора ґрунтується на ключовому компоненті мультимедійного ресурсу – відеосвідчення очевидців з архіву⁵ Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (США) та онлайн-архіву «Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина)⁶.

Варто взяти до уваги, що автори навчально-методичного видання не ставлять собі за мету охопити всі аспекти прав людини, а лише намагаються створити освітнє поле для усвідомленого співвіднесення історичних знань із цінностями прав і свобод людини на прикладі конкретних навчальних ситуацій. Варто підкреслити, що видання має загальногуманітарне, а не суто правниче спрямування і не претендує на повноту викладу заявленої тематики⁷.

Актуальними для сучасної освіти дітей і дорослих залишаються:

- розвиток критичного мислення;
- вміння аналізувати відеосвідчення як історичні джерела, матеріали юридичних та історичних документів, повідомлення ЗМІ;
- вміння аргументовано висловлювати власну позицію та формувати ставлення до тих чи інших історичних фактів, правових інститутів, явищ суспільного життя.

Ці завдання закладені як очікувані результати опанування тематикою посібника. Методологічною основою відбору змісту та навчальних стратегій автори заклали аксіологічний, компаративістський та інтерактивний підходи.

⁴ Див.: Key competences for lifelong learning. European Reference Framework. – Електронний ресурс Європейської комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/publ/pdf/ll-learning/keycomp_en.pdf

⁵ Детальніше про використання відеоматеріалів див. розділ «Відеосвідчення очевидців» на с. 8.

⁶ Інформація про ці архіви на с. 12–13.

⁷ У пропонованому посібнику майже не піднімаються проблеми масового порушення прав людини, що мали місце за останні десятиліття: геноцид у Камбоджі, Руанді, події на Балканах чи Чеченській республіці в Російській Федерації. Ці питання можуть стати компонентом самостійної роботи учасників навчання чи темами їхніх досліджень.

Матеріали видання пропонуються використовувати не лише у старших класах середніх шкіл, зокрема гуманітарного профілю, а також як основу для позакласної роботи у сфері правового та громадянського виховання. Цільові адресати посібника – це молоді люди у віці 16+ та педагоги, які здійснюють відповідне навчання та виховання (викладачі історії, права, суспільствознавства, громадянської освіти тощо). Пропоновані матеріали можуть бути основою для спецкурсів у системі підвищення кваліфікації вчителів історії, правознавства, суспільствознавства та семінарів для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів різних рівнів. Серед адресатів посібника можуть бути також адміністратори шкіл та позашкільних установ, представники молодіжних організацій, батьки тощо.

Структура посібника

Посібник складається з десяти навчальних модулів, історичних нарисів Михайла Тяглого та аналітичних оглядів спеціаліста з навчання правам людини Сергія Бурова, додатка з переліком міжнародних і національних документів у сфері прав людини, підбірки біографій свідків, чії інтерв'ю використані у навчальних модулях, словника ключових понять і термінів, списку рекомендованої літератури з тем.

Кожен модуль має свою структуру, яка майже без змін присутня в усіх темах. Обґрунтування та особливості заняття на початку кожної теми вводять викладача у суть теми, очікувані результати діяльності та необхідні акценти змісту. Пропонується таблиця, де представлені мета і завдання навчання, ключові поняття теми, що розглядаються в модулі та пояснюються у словнику, використані методичні прийоми та педагогічні техніки і споріднені теми. Вказаний приблизний хронометраж, розрахований на зацікавленого викладача, який має досвід використання інтерактивних методів навчання, володіє технікою аналізу відеосвідчень та інших першоджерел, добре ознайомлений з теоретичною основою вивчення теми. Оскільки матеріали кожного модуля розраховані на 90–150 хвилин, то кожен викладач може самостійно приймати рішення щодо обсягу та тривалості заняття чи кількох занять. Вивчаючи тему, він самостійно вирішує, як використати часовий ресурс найефективніше та яка частина змісту найбільш актуальна та придатна для сприйняття учасниками заняття. Незважаючи на потребу знайомитися з усім обсягом прав людини, автори усвідомлюють недостатність навчального часу на окремий спецкурс у більшості навчальних закладів із централізованою програмою згідно зі змістом посібника, тому припускають використання окремих модулів чи їх довільної підбірки для показу важливості заявленої теми, мети і завдань та можливостей даних освітніх стратегій.

Матеріали модуля згруповані таким чином: *обґрунтування та особливості проведення* з покроковим алгоритмом навчальної діяльності на занятті; *матеріали для учасників заняття*, які включають спеціально підібрані відеокліпи з фрагментами інтерв'ю свідків – людей, що пережили радянські та нацистський досвіди тоталітарного політичного режиму, та робочі аркуші з додатками: уривки з юридичних документів, текстові чи візуальні історичні джерела, уривки з повідомлень сучасних ЗМІ, адаптовані тексти справ Європейського суду з прав людини. Усі ці матеріали пропонуються для аналізу та подальшого обговорення згідно з описаним педагогічним алгоритмом. Для проведення викладачем запланованих у модулі міні-лекцій пропонуються *матеріали для викладача*, які складаються з двох частин: історичної, що дає матеріал для порівняльного аналізу стану з дотриманням / порушенням прав людини у нацистській Німеччині та сталінському СРСР, та правової, де представлений аналіз сучасних справ ЄСПЛ⁸ (у більшості модулів з використанням українських прикладів) за конкретними статтями Конвенції про права людини, які були порушені. Посібник не містить докладного опису пропонованих методів навчання та педагогічних технологій, що пропонуються застосовувати під час занять, оскільки більшість вчителів з ними знайома з уже наявних видань. Кожен модуль змістовно можна поділити на кілька частин:

а) загальне обговорення суті цінностей конкретного права, що розглядається у даному тематичному модулі;

б) історична частина з використанням міні-лекції та аналізом відеосвідчень;

⁸ Європейський суд з прав людини.

в) юридична частина, де розглядаються норми міжнародного та вітчизняного права, що захищають базові цінності та визначають їх як права і свободи людини, та конкретні (адаптовані) справи з практики Європейського суду з прав людини або комплект повідомлень ЗМІ, підібраних згідно з конкретним правом чи темою модуля;

г) підсумкове обговорення.

Важливим елементом проведення заняття є мотивація його учасників до навчальної діяльності, що полегшується виконанням *випереджаючого домашнього завдання*, яке виконується індивідуально. Особлива складність проведення занять за пропонованою методикою полягає в тому, що зміст заняття не лише інтелектуально насичений, але містить багато емоційних моментів, свідчень про страждання людей, спогади людей про своє минуле чи близьких, документи, які розповідають про неправомірні дії держави тощо. Викладачу слід бути максимально уважним і чутливим при роботі з будь-яким змістовим блоком чи комплектом джерел. Якщо в аудиторії присутні представники етнічних, мовно-культурних, релігійних меншин, люди з особливими потребами, то варто прискіпливо аналізувати можливі реакції на матеріали заняття, випереджати напругу та професійно реагувати на дразливі питання.

Оскільки всі модулі побудовані на використанні відеоматеріалів, викладач має заздалегідь подбати про необхідне обладнання та його робочий стан: комп'ютер, екран, можливість затемнення, якість звуку, копіювання матеріалів для учасників заняття у потрібній кількості, настінна дошка чи фліпчарт тощо.

Основні типи джерел, використані у посібнику

Відеосвідчення очевидців

Особливість даного навчального ресурсу полягає у використанні *відеосвідчень* з архіву Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (США) та онлайн-архіву «Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина).

Використання відеосвідчень людей, що пережили досвід тоталітарних режимів сталінського СРСР та нацистської Німеччини, дозволяє не лише краще зрозуміти історію «кривавих земель», за влучною назвою історика Тимоті Снайдера⁹, а й розвинути почуття співпричетності та поваги до головних цінностей сучасних демократичних суспільств. Історичні свідчення очевидців розповідають про різні приклади виявів тоталітаризму та його впливу на життя конкретної людини. Спогади про Голодомор, класові чистки, сталінські репресії, радянський державний антисемітизм, расову політику Третього рейху, Голокост розкривають проблему незахищеності простої людини від сваволі держави, відсутність механізмів захисту та відсутність важелів впливу на тоталітарну владу з боку міжнародної спільноти.

Працюючи з відеосвідченнями, ті, хто навчаються, мають можливість не лише почути історії з життя пересічних людей, а й зрозуміти їхні суб'єктивні почуття та ставлення до того, про що вони розповідають, зможуть реконструювати та пережити особливості історичного періоду, усвідомити несправедливість порушень прав людини. Пропоновані відеоматеріали створюють можливість через емпатію відчувати вразливість людського існування, незахищеність перед дискримінацією та dokonечну важливість усвідомлення й захисту прав людини для будь-якого індивідуума.

Більше того, освіта з прав людини – це не просто пояснення механізмів, а й осягнення цінностей прав людини. Використання відеосвідчень про історію Голокосту та інші історичні приклади зловживань правами людини дозволяють мотивувати учнів до вивчення значення і цінності прав людини. Ми розглядаємо історичні приклади через свідчення тих, хто пережив ці події, для того, щоб краще відчувати особистісний вимір прав людини.

Аби учасники занять зрозуміли історичні приклади, про які йдеться у відеосвідченнях, автором надано коротку довідку про історичний контекст. Залежно від віку учасників навчання та рівня їх обізнаності, педагог повинен бути готовий надати додаткову історичну інформацію, детальніше розкрити конкретний історичний контекст подій. Історичні нариси Михайла Тяглого, розміщені в матеріалах для викладача, допоможуть учителям виконати це завдання.

⁹ Тимоті Снайдер. Криваві землі / Пер. з англ. П. Грицака і М. Климчука. – Київ: Грані-Т, 2011.

Норми міжнародного та вітчизняного права

Робота з нормами міжнародного та вітчизняного права, що захищають базові цінності та визначають їх як права і свободи людини, полягає в тому, що учасники навчального процесу не лише знайомляться з ними, а й аналізують їх у контексті відповідальності держави перед людиною за їх забезпечення та дотримання.

Україна підписала та ратифікувала більшість міжнародних актів з прав людини – як глобальних (акти ООН), так і регіональних (Європейських). Таким чином, як і Конституція України, ці акти окреслюють правове поле держави і, будучи імплементаваними до національного законодавства, визначають стандарти прав людини.

Під час заняття педагогу пропонується працювати одночасно як з нормами міжнародних правових актів – статей Міжнародних пактів про права людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і з нормами вітчизняного конституційного права – статтями Конституції України чи рішеннями Конституційного Суду України. Таке поєднання документів створює передумову розуміння того, що держава Україна взяла на себе зобов'язання перед світовою спільнотою за утвердження стандартів прав людини на своїй території та несе за це відповідальність.

Цей етап роботи важливий ще й тим, що сприяє формуванню відчуття та розуміння того, що в умовах сучасної демократії держава – це інструмент реалізації власних потреб, а її інститути покликані забезпечити права і свободи кожному. Таким чином, робота з нормами права має формувати відчуття обґрунтованості домагань у сфері прав людини, «перевести» цінності прав і свобод у площину права та обов'язку держави.

Приклади захисту прав людини через наявні національні та міжнародні механізми наводяться через конкретні справи Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Входячи до європейської системи захисту прав людини, Україна несе відповідальність за їх дотримання. Зрозуміло, що приклади справ, пропоновані у посібнику, не можуть розкрити всі аспекти прав чи свобод, які розглядаються, але є зразком та створюють умови для розуміння механізмів захисту прав людини.

Робота з пропонованими справами розкриває окремі аспекти прав людини та поглиблює їх розуміння. Важливою на цьому етапі є робота з аргументацією рішень Європейського суду та з аргументами Конституційного Суду України, оскільки саме через ці аргументи часто простежується сутність одного з базових принципів прав людини – верховенства права. Крім того, працюючи зі справами, учасники навчання отримують можливість зрозуміти процедури оскарження рішень держави, процес еволюції прав людини.

Для роботи з матеріалами, які стосуються прав людини, нормами міжнародного та вітчизняного права в матеріалах для викладача запропоновані статті спеціаліста з навчання правам людини Сергія Бурова. В них також представлений аналіз сучасних справ ЄСПЛ про права людини, які були порушені.

Повідомлення ЗМІ

Повідомлення ЗМІ про сучасний стан справ дотримання прав людини в Україні важливі як елемент навчання, оскільки формують відчуття «реальності» прав людини, їх актуальність. Робота з цим типом джерел дає можливість закріпити отримані під час заняття знання, перевірити правильність розуміння понять, змісту і сутності прав і свобод. Також учасники навчання можуть співвіднести наведені приклади з відомими їм з життя ситуаціями, навчитися «відчувати» сферу дії прав людини у повсякденні. На цьому етапі педагогу варто звернути увагу на те, що культура прав людини та їх дотримання у державі залежать від обізнаності у шляхах і способах дій кожного, здатності використовувати всі механізми захисту. Приклади, наведені у публікаціях, є зразком дій на захист прав людини чи спонукають до дискусії з цієї проблеми. Крім пропонованих публікацій, педагог має можливість дібрати подібні матеріали самостійно, виходячи зі специфіки групи, регіону чи завдань, які він ставить. Беручи до уваги розвиток громадської журналістики та соціальних мереж, варто наголосити, що в сучасних умовах оперативне інформування про порушення прав людини створює додаткові гарантії для їх своєчасного припинення, сприяє солідарності як формі взаємодії громадян при обстоюванні прав та свобод.

У той же час потрібно усвідомлювати, що в рамках навчального часу неможливо охопити всі проблеми і варто продумати систему позааудиторних завдань, які посилять освітній ефект заняття та сприятимуть актуалізації проблем прав людини для кожного у школі, університеті чи у програмах неформальної освіти вашої громади.

Творчий колектив авторів та експертів, причетний до створення матеріалів посібника **«Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи»**, сподівається, що він принесе нові можливості для урізноманітнення освіти в галузі прав людини, спонукатиме до глибшого осмислення історичного досвіду ХХ століття, стимулюватиме всіх адресатів матеріалів мислити критично, неупереджено, формуючи власні цінності, ставлення та ідеали.

Про авторів посібника

Олександр Войтенко закінчив історичний факультет Харківського державного університету, брав участь у розробці навчально-методичних матеріалів і концепції тренінгів у проектах: «Навчання толерантності на прикладі історії Голокосту», «Молодь вибирає майбутнє», «Виховуємо людину і громадянина», «Розуміємо права людини» та ін. Стажувався в проектах з громадянської освіти CIVITAS EXCHANGE (університет Боулінг Грін, США), DEEP (Вашингтон, США), тренінг тренерів (Центрально-європейський університет, Угорщина), викладання прав людини (Польща), проектах навчання толерантності на прикладі Голокосту («Дім Анни Франк», Нідерланди; «Яд Вашем», Ізраїль; «Центр з прав людини та вивчення Голокосту», Німеччина).

Спеціаліст з питань методології та методики викладання історії, суспільних дисциплін. За останні роки працював у проектах «Дому Анни Франк» з питань виховання толерантності, ОБСЄ – з протистояння дискримінації, антисемітизму, ксенофобії. У рамках кількох проектів Фонду Шоа УПК розробляв методику використання документального кіно та відеосвідчень для навчання (посібник «Назустріч пам'яті» за фільмом С. Буковського «Назви своє ім'я», посібник «Голодомор 1932–1933: Людський вимір трагедії», посібник «Біль пам'яті»). Автор та співавтор низки методичних посібників з громадянської освіти, проблем виховання толерантності та антидискримінаційної освіти.

Нині викладає суспільні дисципліни у гімназії ім. Олени Пчілки міста Гадяч (Полтавська обл.) та проводить навчання правам людини для різних категорій слухачів у всіх регіонах України.

Михайло Тяглий – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту. Закінчив історичний факультет Таврійського національного університету, працював інтерв'юером Фонду візуальної історії «Люди, які пережили Шоа». Продовжив співпрацю з Фондом Шоа як співавтор посібника «Назустріч пам'яті» та рецензент посібника «Біль пам'яті». Розробив і викладає спецкурси на літніх школах для студентів-істориків: «Історія Голокосту: питання для роздумів», «Пострадянська історіографія Голокосту», «Антисемітизм в ідеології та пропаганді Третього Райху та на східних окупованих територіях: порівняльний аналіз», автор низки статей у професійних журналах і книги з історії Голокосту в Криму. Стажувався для роботи з архівними джерелами та літературою з історії Голокосту (Центр дослідження Голокосту та геноциду, Нідерланди; Державний Меморіальний музей Голокосту, США; Фонд Шоа; Інститут і музей «Яд Вашем», Ізраїль, та ін.).

Співпрацює з Державним Меморіальним музеєм Голокосту в США, досліджує архівні колекції з історії Голокосту та історії нацистських переслідувань ромів у архівах України.

Сергій Буров – консультант, викладач, тренер у сфері прав людини, громадянської освіти; керівник та учасник груп моніторингу прав людини; автор публікацій з прав дитини, прав людей з інвалідністю та у сфері освіти з прав людини. Координатор Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини» (www.edu.helsinki.org.ua, www.hr-activists.net). Член правління Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини». З 1998 року керівник громадської організації М'АРТ («Молодіжна Альтернатива»), що працює у сфері захисту прав людини (спеціалізація: права дитини; освітня діяльність, моніторинг, правова допомога). За освітою – вчитель історії.

Десять років викладав історію, правознавство, дисципліни громадянської освіти у середній школі. У 2003 році закінчив Вищий міжнародний курс з захисту прав людини Гельсінського Фонду з прав людини (Варшава, Польща). Автор і співавтор багатьох видань і публікацій, серед яких, зокрема, доповіді за результатами моніторингів прав людини, навчальні посібники для викладачів, студентів, школярів, активістів громадських організацій, працівників пенітенціарної служби України; редактор української версії польсько-українського просвітницького фільму, має публікації у ЗМІ.

Про Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії – Інститут візуальної історії та освіти (USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education).

Видання, що пропонується вашій увазі, продовжує співпрацю українських освітян з Інститутом візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (США)¹⁰.

Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії – Інститут візуальної історії та освіти присвятив свою діяльність запису аудіовізуальних інтерв'ю з тими, хто пережив і є свідками Голокосту та інших геноцидів, як голос, що надихає до освіти та дії. Нинішня колекція Інституту з 51,696 свідчень розміщена в Архіві візуальної історії та зберігає історію так, як вона була розказана тими людьми, які прожили та пережили її. Інститут візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії факультету літератури, мистецтва й природничих наук Університету Південної Каліфорнії працює з партнерами в усьому світі для розвитку наукових знань і досліджень, для забезпечення ресурсів і онлайн-матеріалів для педагогів, для поширення свідчень з освітньою метою.

Інститут Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в Україні

Інститут Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії почав проводити інтерв'ю на території України в жовтні 1996 року. В інтерв'юванні та відеозаписі цих інтерв'ю брали участь 44 інтерв'юера й 31 оператор. Інтерв'ю були проведені в багатьох населених пунктах України, зокрема, у Києві, Одесі, Балті, Бердичеві, Чернівцях, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Могильові-Подільському, Сімферополі, Вінниці, Запоріжжі, Жмеринці.

Загальна кількість інтерв'ю, взятих в Україні, а також проведених за її межами українською мовою – 3446 відеоспогадів. Інтерв'ю були проведені, в основному, російською мовою, а також українською, угорською, польською, ромською, румунською мовами та на їдиш.

Інтерв'ю, проведені в Україні, а також українською мовою за її межами, включають спогади євреїв, які пережили Шоа, ромів (циган), свідків Єгови, які пережили загрозу знищення, учасників визволення або свідків цих подій, політичних в'язнів, людей, котрі допомагали жертвам Голокосту й рятували їх від переслідувань.

Про Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (Foundation «Remembrance, Responsibility and Future»)

Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» сприяє міжнародним проектам, спрямованим на підсилення партнерської співпраці між Німеччиною та країнами, які значною мірою постраждали від наслідків націонал-соціалізму. З прибутків з передбаченого для фінансування проектів капіталу Фонду в сумі 358 млн євро щороку близько 8 млн євро виділяються на пріоритетні проекти з акцентом на таких трьох темах:

- Аналіз історичних подій. Проекти, що заохочують молодь до вивчення подій націонал-соціалістичного минулого, а також до затримання в пам'яті людства їх наслідків.

¹⁰ Див. видання: «Назустріч пам'яті» – навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я». – К.: «Оранта», 2007; «Голодомор в Україні 1932–1933 років. Людський вимір трагедії». – К.: «Майстерня книги», 2010; «Біль пам'яті» – мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх закладів до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.». – К.: «Майстер книг», 2011.

- Демократія та права людини. Підтримка міжнародних ініціатив, спрямованих на посилення засад демократії та зміцнення прав людини.
- Гуманітарні ініціативи для допомоги тим, хто пережив націонал-соціалістичну диктатуру. Міжнародні проекти допомоги жертвам націонал-соціалізму на місцях.

Про архів «Примусова праця 1939–1945» («Forced Labor 1939–1945»)

Архів «Примусова праця 1939–1945» увічнює пам'ять більше ніж 12 мільйонів людей, яких примусили працювати для нацистської Німеччини. Приблизно 600 колишніх примусових робітників з 26 країн розповідають свої історії у детальних аудіо- та відеоінтерв'ю. Інтерв'ю були проведені у 2005–2006 роках. Оцифровані інтерв'ю доступні онлайн для підтримки освіти та досліджень. Спогади очевидців стали доступними для використання в школах і меморіалах, для освіти та досліджень з січня 2009 року. Проект підтримано Фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у співпраці з Вільним університетом Берліна та Німецьким історичним музеєм.